

SZEMLE

PROPAGANDA AND COMMUNICATION IN WORLD HISTORY

SZERK.: HAROLD D. LASSWELL, DANIEL LERNER, HANS SPEIER

(*Propaganda és kommunikáció a világtörténelemben*)

Honolulu, University Press of Hawaii, I–III. 1979–1980.

A három vaskos kötet szerkesztői – akik maguk is a téma jeles szakértőinek számítanak – eddig egyedülálló vállalkozásba fogtak: a kommunikációra és propagandára vonatkozó történeti ismeretek összegzésébe. Az egyes tárgykörök kidolgozását többek között olyan neves szerzők fémjelzik, mind Jacob J. Finkelstein, Robert Brentano, Margaret Mead, Leo Oppenheim és Max Weber. A kötetekben szereplő tanulmányok – amelyek többségükben amerikai egyetemeken tanító szerzőktől származnak – időrendi sorrendben vizsgálják a propagandának és a kommunikációnak a történelemben betöltött szerepét, részben információközpontú elemzésekkel, részben pedig egy adott korszak információháztartásának leírásával. A kötet szerkesztői arra is törekedtek, hogy ne Európa-centrikus legyen a válogatás, így szép számmal találunk olyan tanulmányokat is, amelyek a premerületek kommunikációs rendszereivel foglalkoznak.

A kötetekben a kommunikáció tanulmányozásának két alapvető módszerét lehet megkülönböztetni: az áttekintő kutatást (*survey research*), ami nagy népszerűségű kommunikációs attitűdjének leírására alkalmas, és a tartalomelemzést (*content analysis*), amit a kvantitatív kommunikációelemzés alapján tartanak, és a szerkesztők szerint elsősorban a különböző csatornák üzeneteinek (*messages*) összehasonlítására szolgál. Mindkét módszer veszélyének azt tartják, hogy hajlamossá teszik a kutatót arra, hogy a maga korának szemszögéből közelítse meg a témát, és így értékes kutatási szempontokat veszítsen. Ezért a szerkesztők a kötetek összeállításánál arra törekedtek, hogy olyan – viszonylag specifikus – tanulmányokat válasszanak, amelyek a későbbiekben a típuselemzések alapjaivá válhatnak.

Míg az első két kötetben időrendi sorrendben tárgyalják a szerzők a kommunikáció és a propaganda változását, addig a harmadik kötet inkább elemzési módszerek leírását tartalmazza. A propagandát – elég tág definícióval – olyan kötött eljárásnak tekintik, ami a kommunikációs folyamat végeredményének (*outcome*) befolyásolására tett szándékos kísérlet egy elérendő cél érdekében. A következő fő kérdésre keresik a választ: Ki / mit mond / milyen csatornán / kinek / milyen hatással? Tehát megkülönböztetnek üzenetet, üzenetformát, a csatornák hálózatát, befogadókat és hatásokat. Ezen belül a következő részkérdéseket teszik fel: Ki indítja el az üzenetet? Mi a tartalma az üzenetnek (ami megfelel a kommunikációban használt jeleknek és szimbólumoknak)? Milyen intenciókkal indították el az üzenetet? Milyen helyzetben került sor a kommunikációra? Milyen csatornák állnak a kommunikátor rendelkezésére? Milyen stratégiákat használ fel a kommunikátor célja elérésének érdekében? Milyen közönséget ér el az üzenet? Milyen hatással van az üzenet a közönségre?

A szerkesztők alaptételnek tekintik, hogy a kommunikáció funkciója folyamatosan változik a kommunikációs csatornák sebességének gyorsulása, a technológiai fejlődés és a társadalmi berendezkedés átalakulása folytán. Szerintük a kommunikációs technikák és technológiák változása hozzájárul a társadalmi berendezkedés átalakulásához, ami miatt folyamatosan gyorsuló „körforgás” alakul ki. 300 éve jelennek meg ponyvaregények, 100 éve filmek, 50 éve rádió- és 25 éve tévéműsorok (1980-ban).

Az első kötet szerzői a prehistorikus időkől a nagy birodalmak kialakulásán keresztül a középkor információháztartásának kialakulásáig tárgyalják a propaganda és kommunikáció történetét. Margaret Mead abból indul ki, hogy az emberré válás folyamatában és a kommunikáció fejlődésében a beszéd kialakulása – mint kommunikációs „ugrás” – döntő volt, de ugyanígy döntő volt az emberek kommunikációs kapcsolatában az érintés, ízlelés, szaglás és látás. Ez a sokoldalú érzékelési rendszer szerinte a mai multimédia alapja. Mead a primitív közösségek információs háztartásának vizsgálatán keresztül jut el olyan problémáig, mint az eltérő kommunikációs rendszert használó csoportok érintkezése. Finkelstein elsősorban a mezopotámiai írásbeliség kialakulásáról és annak a mindennapi élethez való viszonyáról ír. Rámutat arra, hogy a propaganda viszonylag kis szerepet játszott az ókori Mezopotámiában az uralkodó elit hatalmának megerősítésében. A propaganda a maga alapjelentésében nem is létezett, mert a király nem tartozott beszámolóval a közvéleménynek, csak az uralkodó elitnek. Ezzel szemben Oppenheim rámutat arra, hogy az újasszír és az újbabiloni birodalmak külpolitikai propagandája mennyire fontos szerepet játszott a birodalmak nagyhatalmi

szerepében, ugyanakkor Asszíria hatalmi szerepének csökkenését a belső kommunikáció összeomlásában is látja. Wilson az egyiptomi birodalom centralizált jellegével párhuzamosan jellemzi a propagandát hierarchizáltnak vagy individualisnak. Sharma szerint az indiai civilizációban a propaganda mind a társadalmi rend fenntartásában (népmesék), mind megváltoztatásában (buddhizmus elterjesztése) komoly szerepet játszott, mivel a szövegek ismétlődő kommentálása azok eredeti funkciójának megváltozásával járt. Wright a buddhizmus kínai elterjedésében fontos szerepet tulajdonít a kereskedelmi utak hálózatának és a kereskedőknek is, de az információ terjedésének sebességét és tömegessé válását a befogadók társadalmi helyzetéből vezeti le, párhuzamba állítva a buddhizmust a protestantizmussal. Szerinte a buddhizmus akkor válhatott népszerű vallássá, amikor a kínai lakosság szociális helyzete megrendült, a hagyományos intézményrendszer és értékrend válságba került. Wright foglalkozik a kínai uralkodó és a különböző társadalmi rétegek között kialakult érintkezési formák propagandában való megjelenésével is. John Fergusson a klasszikus (görög-római) civilizáció propagandáját a közvetítő csatornák leírásával vizsgálja (építészet, szobrászat, demonstráló tettek, csodák, pénztermék, felirat stb.). Max Weber a zsidó próféták információ-összegyűjtő és -továbbító szerepét a társadalmi kontextus függvényében tárgyalja: szerinte a próféták mondanivalója a társadalmi rétegek egymásra hatásában alakult ki, és elhivatottságtudatuk abból fakadt, hogy a társadalmi rétegek közötti információáramlásban kulcsszerepet töltöttek be. Forman a hiterjedés útvonalából következtet az információáramlás útvonalára, ezzel párhuzamosan elemzi az információ továbbítása során bekövetkező változásokat, az eredeti tanok új befogadók miatti deformálódását, az információ földrajzi meghatározottságát és a kereszténység propagandaeszközzé válását. Kirk szerint – aki a klasszikus iszlámban vizsgálja a kommunikációt – a különböző népek kialakították a maguk saját „információs háztartását”, ami legszembetűnőbbben a kalifátusok létrejöttében – a birodalom részekre tagolódásában – nyilvánult meg.

Három tanulmány is foglalkozik az Ottomán Birodalom kommunikációs rendszerével: Serif Mardin a 18–19. századi modernizációban vizsgálja a társadalmi kommunikáció fejlődését, új információs csatornák megjelenését, Bruce McGowan pedig az udvaron és városokon belüli, illetve ezek közötti politikai kommunikációval foglalkozik, Talat Sait Halman a költészet propagandafunkcióit elemzi. Az eddigi tanulmányok elméleti összegzéseként is felfogható Eisenstadt tanulmánya, aki a központosított birodalmak általános kommunikációs modelljének meghatározására tesz kísérletet: a birodalmak társadalmi és kommunikációs problémáira adott uralkodói válaszok típusaiból vezeti le a kommunikációs mintákat. A modell alapján megállapítja, hogy a központosított birodalmakban a kommunikációs típusok között növekszik a differenciálódás mértéke. Ezeket a típusokat a hivatásos vagy félhivatásos kommunikációk előtérbe kerülése, a közösségi értékek és identitás-szimbólumok felé orientálódó kommunikáció kifejlődése, a helyi és az „országos” hatalmaságok véleménye és kommunikációja között növekvő differenciálódás jellemzi. Az első kötet zárótanulmánya – ami Robert Brentanótól származik – a középkori civilizáció kommunikációs formáinak elemzésével foglalkozik, ezen belül az információt továbbító „központok” (pl. szentek, misszionáriusok, prédikációírók) és az információ aktusok (pl. mise, koronázás, csodáéltel, zarándoklat) propagandiszituációk szerepével.

A második kötet első fejezete „a modern Nyugat szimbólumrendszerének kiterjesztésével” foglalkozik, amin azt a folyamatot értik, amely a nyomtatás feltalálásától tartott a modern közvélemény 18–19. századi kialakulásáig. William Bouwsma nyitótanulmánya a nyomtatás társadalmi előzményeit, a fogadókészség kialakulását vizsgálja a 13. századtól az érett reneszánszig. Roelker a reformációt mint egy új kommunikációs formát értelmezi, és sikerének okát abban látja, hogy a nyomtatás fejlődésével és a műveltebb városi rétegek megjelenésével párhuzamosan megjelenő reformáció az új média (nyomtatás) és az új befogadók (városiak) lehetőségét kihasználó mozgalmak együttese volt. Peter Gay a felvilágosodás információs háztartását a filozófusok kommunikációs kulcsszerepén keresztül vizsgálja. Barbu a politikai fanatizmus gyökereit keresve a francia forradalomig, a szabadság és az ész pátozásának kialakulásáig jut.

A következő fejezetben szereplő tanulmányok a „világforradalmak” szimbólumaival foglalkoznak. Elsőként Speier ezeket a szimbólumokat befogadó és kialakító modern kori közvélemény kialakulásával foglalkozik. Lewy a millenarianizmus és a forradalmak szimbólumait állítja párhuzamba és vizsgálja ókori megjelenéseit összevetve a 19. századiakkal. Padover Marx szerepét vizsgálja abból a szempontból, hogy mennyiben voltak meg a körülötte kialakuló képzetkörben azok a jellemzők, amelyek a próféták jellemzői is voltak. Griffith a kommunista propagandát elemzi annak területi változataival együtt, és különösen értékes megállapításokat tesz a szovjet–jugoszláv vitában használt propagandáról.

A harmadik fejezet a válságpolitikák szimbolikus eszköztárával foglalkozik: elsőként Speier a nyílt és rejtett jelentés problémáját taglalja. Értékes forrást is közölnek: Maurice Joly – akit a politikai propagandakritika alapvető forrásának tartanak – Pokolbeli dialógusából közli Machiavelli és Montesquieu beszélgetését. Barton Whaley pedig azzal foglalkozik, hogy az ellenség megtévesztése és dezinformálása milyen szerepet töltött be a nemzetközi konfliktusokban: arra a megállapításra jut, hogy az első világháborútól kezdve folyamatosan nőtt azoknak a konfliktuskezeléseknek a száma, amikor fegyver helyett az egyik fél a dezinformálással győzött.

Külön fejezet foglalkozik azokkal a kommunikációs stratégiákkal, amelyek az általános fejlődésre és a társadalmi biztonság megteremtésére irányultak. Lerner a forradalmi elitiek közös szimbólumaival foglalkozik, Harold D. Isaacs pedig a kommunikációs küzdőterek változásával, azzal, hogy a törzs, klán, nemzetség, faj, etnikum milyen szerepet töltött be az identitás kérdésében. Pye a harmadik világ második világháború utáni kommunikációs rendszereit vizsgálja a következő lernerhi hipotézisek alapján: akkor jelenik meg demokratikus politikai fejlődés, ha a tömegkommunikáció elterjedté válik a társadalomban; tömegkommunikáció akkor jelenik meg, ha az írásbeliség és az oktatás színvonala emelkedik; az írásbeliség és az oktatás fejlődése az urbanizálódó társadalmakban jelenik meg. Schlachter a retorika és a jog viszonyát vizsgálja a nemzetközi szervezetek állásfoglalásaiban.

A második kötet zárófejezete a nukleáris hatalmak megjelenése miatt kialakuló új típusú nemzetközi kommunikáció kialakulásával foglalkozik. Ezen kommunikáció első dokumentumának az 1945. július 16-i új-mexikói kísérlet eredményeiről kibocsátott közleményt tartják, amit teljes terjedelmében közölnek is. A fejezetben Szaharov és Speier a békés egymás mellett életről és feltételeiről írnak más-más szemszögből.

A harmadik kötet elsőként az értékrendek kontextusával foglalkozik, azzal, hogy a régi és új társadalmi értékrendek hogyan váltják fel egymást, és ez hogyan jelenik meg a kommunikációs folyamatban. Lasswell a tudomány univerzálissá válásával, annak a politikai hatalomhoz való viszonyát vizsgálja, és rámutat arra, hogy a tudomány hatása a politikára napjainkban intenzívebbé válik a számos közfinanszírozású tudományos intézmény politikai jelentősége miatt, ugyanakkor Wiesner szerint a kormányok csak olyan tudomány segítségével képesek hatalmon maradni, amely valódi, objektív válaszokat ad a felmerülő (példaként az energiaház-tartást és az egészségügyi ellátórendszerek problémáját hozza) kérdésekre. Spengler a növekvő társadalmi igényekre hozott hatalmi döntésekből fakadó társadalmi csalódottság összefüggéseivel, elsősorban a társadalmi ellátórendszerek reformjaiból fakadó – illetve a növekvő kielégítetlen igények miatt kialakuló – informális frusztrációval és ezeknek a társadalmi kommunikációban betöltött szerepével foglalkozik. A társadalmi frusztrációt az állam – mint információs szervezet – kapacitásának elégtelenségével és az ebből fakadó szerepcsökkenéssel magyarázza. Killian a „rég” és „új” forradalmak értékrendjét, a szabadság és egyenlőség fogalmát hasonlítja össze; Rogow pedig a tömegmédiá szexuális értékrendre gyakorolt hatását vizsgálja.

A modern információs hálózat sokoldalú megközelítési lehetőségeit mutatja be a második fejezt: Pool a politika nyelvének – fogalmainak – változását vizsgálja a tartalomelemzés módszerével, Davidson a kommunikációs csatornák vizsgálatát (hatókörük, ellenőrzésük, társadalmi és individuális funkcióik, fizikai jellemzőik) helyezi középpontba, ezzel szemben Martin a befogadók, a közönség összetételének változásában meglévő általános trendeket próbálja leírni, míg Schramm azzal foglalkozik, hogy a tömegkommunikációs eszközök hogyan fejtik ki hatásukat, Goldhammer pedig a modern kommunikációs technológia társadalmi hatásait vizsgálja.

A köteteket lezáró fejezetben a kommunikáció múltbeli trendjeinek lehetséges jövőbeli megvalósulásával foglalkoznak a szerzők: Rolle a történeti és pszichoanalitikus iskolák összekapcsolásával ír az információkutatás feladatairól, Spengler a társadalomtudomány „gőgjének”, mindenhatóságának képzetét vizsgálja, Inkeles a prehistorikus időről és a jövőről alkotott kommunikációs sémák egysíkúságát elemzi, végül – zárótanulmányként – Lasswell a kommunikáció és a propaganda jövőjéről, a lehetséges tendenciákról ír.

A három kötetben, a témakör alpművében nemcsak az információ-történelem iránt érdeklődők, hanem a társadalomtörténet és kultúrtörténet kutatói is egyszerre bukkanhatnak értékes adalékokra és átfogó elméleti modellekre. Ha a „kortörténeti” tanulmányok egy része felett néhány vonatkozásban már el is járt az idő, a teoretikus útteresség, az egyes időszakok vizsgálatából nyerhető általánosabb összefüggésekig való sikeres eljutás maradandó értékű kézikönyvvé avatja a három vaskos kötetet.

Horváth Sándor